

UOT 94(479.24)

ELDƏNİZ ATABƏYLIYININ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

N.P.HƏMİDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nigarpashayeva@mail.ru

Məqalədə Atabəy Eldənizlər dövlətinin idarəçilik sistemi təhlil edilir. Azərbaycan Atabəylər dövlətin idarəçilik sistemində mühüm rol oynayan atabək, vəzir, hacib, mustovfi əl-məmalik, sahib divan əl-ard kimi vəzifələr təhlil edilmişdir. Məqalədə mövcud olan bir sıra faktlar Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Atabəy Eldəniz, Atabəylər dövləti, idarəçilik sistemi

Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülü dövründə meydana gələn müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Atabəylər dövlətinin idarəçilik sistemindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranmış dövlətin idarə sistemində elə bir ciddi dəyişiklik edilməmişdi. Doğrudur, Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun baş vəziri Nizamülmülk Səlcuq dövlət sisteminə iran-fars dövlət sisteminin tətbiqinə ciddi cəhd etmiş, ancaq onun təşəbbüsləri Səlcuq sultanlarının etirazı ilə qarşılanmış və o, nəticədə türk dövlətçilik ənənələrinə toxunmağa müvəffəq ola bilməmişdir.

XI yüzilin ikinci yarısında Mərkəzi Asiya, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadasında müxtəlif dövlətləri tabe edən səlcuqlular Böyük Səlcuq imperatorluğunu yaratdılar. Bu imperatorluğa tabe olan dövlətlər üç kateqoriyaya bölünmüşdü. Birinci kateqoriyaya Kirman Səlcuqluları, Anadolu Səlcuqluları, Suriya Səlcuqluları və İraq Səlcuqluları daxil idi. Adı çəkilən və Böyük Səlcuqlu imperatorluğuna tabe olan bu dövlətlərin başçıları sultan və hətta böyük sultan ünvanları daşıyırdılar. Xanədan oğuzun kiçik boyundan çıxmışdı. İyirmi dörd oğuz boyunun on ikisi sağ, on ikisi sol qolu təşkil edirdi.

XII yüzilin 40-cı illərindən etibarən İraq Səlcuqluları Böyük Səlcuqlu dövlətindən ayrılıb müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Artıq bu vaxtdan atabəylərlərdə də müstəqillik meyli artmış və onların bəzisi sərbəst dövlət olmuşdu. Adı çəkilən dövlətlərin strukturunda ciddi fərqlər mövcud olmamışdır. Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz əski çağların türk dövlətçilik ənənəsinə söykənən İraq Səlcuq sultanlığının həm inzibati, hərbi idarə sistemini, həm də siyasi quruluşunu öz dövlətinin idarəçiliyinə tətbiq etmişdi (1, 190).

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin idarə sistemində əhəmiyyətli rol oynayan atabəy dövlətin sütunlarından biri idi. Türkcə “ata” və “bəy” sözlərindən yaranan atabəy vəzifəsinin və bu vəzifə ilə bağlı olaraq atabəylik müəssisəsinin Səlcuqlu zamanından əvvəl heç bir müsəlman türk dövlətində varlığı haqqında məlumat yoxdur. Böyük Səlcuqlu dövlətinin mövcud olduğu zaman ərzində atabəy adı ilk dəfə vəzir Nizamülmülkə verilmişdir. İbn əl-Əsir Böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşahın (1072-1092) hakimiyyətindən bəhs edərkən, Sultan Məlikşahın dövlət işlərinin idarəsini Nizamülmülkə həvalə etdiyini və ona atabəy adını verdiyini qeyd edir (7,712). Mirxond qeyd edir ki, Malazgird (1071) döyüşündən sonra Sultan Alp Arslan (1063-1072) oğlu Məlikşaha dövlət işlərinin sirlərini öyrətməyi Nizamülmülkə həvalə etmiş və ona “atabəy” ünvanı vermişdir (6;38). Rauf Hüseynov isə Nizamülmülkün 1063-1092-ci illərdə Səlcuq imperatorları Alp Arslan və Məlikşahın vəziri olduğunu, bununla yanaşı hər iki sultanın atabəyi vəzifəsini daşdığını bildirir (10,182). 1082/1083-cü illərə aid bir neçə epiqrafik kitabələrdə Abbasi xəlifəsi əl-Müqtədi, Məlikşah və Tutuşun adından sonra Nizamülmülkün adı “Vəzir, şeyx əl-əcəll, Nizam əl-Mülk atabəy” şəklində qeyd edilmişdir (10,183).

Səlcuqların idarə sistemindən bəhs edən mənbələrdən əldə olunan məlumatlara görə, Səlcuq sultanları imperiya torpaqlarını ailə üzvləri arasında bölərkən azyaşlı övladlarına tərbiyəçi-atabəy təyin edirdilər. Atabəylər adətən böyük vəzifələrdə çalışmış nüfuzlu oğuz bəyləri və ya sultanın məmlüklərindən olub, yüksək xidmətləri ilə sədaqət və qüdrətlərini göstərmiş, böyük əmirlik dərəcəsinə yüksəlmiş ordu başçıları arasından seçilirdi (7, 712). Təkcə sultanlar deyil, onların məmlükləri də öz övladlarına atabəy təyin etmək hüququna malik idilər (6, 38).

Səlcuq imperatorluğunda böyük sultanın (sultan-i müəzzəm), yəni mərkəzi idarənin nüfuzu davam etdiyi müddətcə atabəylər sultanın hakimiyyətinə xilaf çıxmamış və onların hakimiyyətini tanımışdılar. Lakin Böyük Səlcuqlu sultanı Səncərin 1157-ci ildə ölümündən sonra atabəylər atabəyi olduqları səlcuq şahzadələrinin yerinə hakimiyyətlərini icra etməyə başlamışdılar. Beləliklə, orta çağ islam tarixində Səlcuq sülaləsinə xəlifə olaraq ümumi surətdə Atabəylər adlandırılan müxtəlif sülalələr təşəkkül etdi. Şam atabəyləri (Börilər), Mosul və Hələb atabəyləri (Zəngilər), Fars atabəyləri (Salgurlular) və Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlilər) dövlətləri yarandı. Atabəylər dövlətinin banisi olan Şəmsəddin Eldənizə İraq Səlcuqlu sultanı II Toğrul (1132-1134) əmir titulu verdi və öz oğlu Arslan şahın atabəyi təyin etdi. 1136-cı ildə Eldəniz II Toğrulu əvəz edən Sultan Məsud (1134-1152) tərəfindən Arrana hakim təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. Sultan Məsudun Azərbaycanda canişini olan Çavlının ölümündən (1146) sonra Eldəniz yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz torpaqlarına birləşdirdi (5;110). Müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Eldəniz dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi. 1160-cı ildə hakimiyyət Süleyman şahın əlinə keçərkən, şah Eldənizə onun kiçikyaşlı oğlu Arslan şahın taxtın vəliəhdi təyin

olunması haqqında fərman göndərdi. 1161-ci ildə Eldənizin qoşunları Həmədanı tutdu və Sultan Süleyman şah taxtdan salındı. İraq sultanlığının taxtına Eldənizin oğulluğu Arslan şah çıxarıldı. Arslan şah sultan elan olunduqdan sonra onun atabəyi “ulu atabəy” ləqəbini aldı (2, 409). Eldənizin oğlanları-Arslan şahın ana tərəfdən qardaşları da yüksək dövlət vəzifələrini tutdular. Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan böyük əmir hacib vəzifəsinə təyin olundu, Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman isə ali baş komandan oldu (8;279). Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığının həqiqi başçısı oldu, Arslan şah yalnız sözdə dövlətin başçısı idi, atabəy Eldəniz “fərmanlar verir, torpaqları iqta şəklində paylayır, xəzinə anbarlarını ixtiyarında saxlayır, özü istədiyi kimi onları ölkənin hər hansı bir yerinə köçürürdü”. Bu dövrdən başlayaraq, “atabəy” ləqəbinin “vəliəhd şahzadənin tərbiyəçisi” kimi ilkin mənası öz məzmununu dəyişir və hökmdarın ali tituluna çevrilir. Bu sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün ləqəbə “ən böyük” (əl-əzəm) sözü artırılır (2, 410). Beləliklə Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq sultanlığının paytaxtı Həmədan şəhərinə gəldikdən sonra “Atabəy əzəm” (Böyük atabəy) titulu ilə dövlətin idarə edilməsində əsas rola sahib olmuşdu.

Rauf Hüseyinov Şəmsəddin Eldəniz və onun varislərinin iki atabəy vəzifəsini daşdığını qeyd edir: canişin və tərbiyəçi (11, 89). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Sultan Süleyman şah Şəmsəddin Eldənizi 1160-cı ildə “vəliəhd şahzadə Arslan şahın atabəyi” təyin etdi və Arslan şahın taxtın vəliəhdi olması haqqında fərman verdi. Beləliklə, atabəy-canişin Eldəniz atabəy-tərbiyəçi oldu. Bir məsələyə də aydınlıq gətirək ki, Eldəniz özünü sultan atabəyi təyin etməmişdi. O, şahzadə Arslan şahın atabəyi idi və Arslan şah sultan olarkən də atabəy olaraq öz vəzifəsini icra edirdi. Eynilə də, Rauf Hüseyinovun dediyi kimi, özünü “ulu atabəy” də təyin etməmişdi. Şəmsəddin Eldəniz “ulu atabəy” adını Arslan şahın taxta çıxması ilə əlaqədar olaraq almışdı (11, 89).

XII əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycan İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində Eldənizlər sülaləsindən olan atabəylər tərəfindən idarə edilirdi. XII əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Şəmsəddin Eldənizin İraq Səlcuq sultanlığından asılılığı artıq formal olmaqla o, Azərbaycanı faktiki olaraq müstəqil dövlət başçısı kimi idarə etməyə başlayır. Şəmsəddin Eldəniz oğulluğu Arslan şahı İraq Səlcuq sultanlığında hakimiyyətə keçirdikən sonra sultanlıqda müstəqil bir dövlət başçısı statusuna sahib olur. Onun xələfləri Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan da bu statusun daşıyıcısı idilər. İraq Səlcuq dövlətinin hökmdarları Arslan şah (1161-1177) və varisi III Toğrul isə sadəcə olaraq sultan titulu ilə kifayətlənmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, idarə işlərindən uzaqlaşdırılmışdılar.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarəsində ikinci şəxs **vəzir** vəzifəsi idi. O, bütün bürokratik aparatın başçısı sayılırdı və dövlət başçısının müşaviri-məsləhətçisi idi. Ən yüksək dövlət məmuru kimi vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Divan məmurlarının başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və işdən çıxarmaq hüququna malik idi. O, təqaüdləri (ər-

zaq), maaşları (məvacib) müəyyən edir, vergi sisteminə və xəzinəyə nəzarət edirdi (1, 195).

Dövlətdə üçüncü vəzifə böyük və ya **“ulu hacib”** vəzifəsi idi. Bu vəzifəni icra edən şəxs əmir əl-hacib əl-kəbir və ya hacib əl-xass əl-həzrət rütbəsi daşıyırdı. O, hökmdarın şəxsi kamerdineri (saray xadimlərinə verilən fəxri ad) idi və dövlət başçısına aid mühüm işlər haqqında məlumat verir, onun tələbatı qayğısına qalır və saray mərasimlərini təyin edirdi (1, 197). Hacib saray işlərini nizama salır və sarayda xidmət edən məmurlara başçılıq edirdi. Onuncu yüzildən etibarən xidməti vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirən türk qulamlarına adətən hacib ünvanı verilirdi. Onlara sarayda müxtəlif xidməti vəzifələr verilirdi. Bir qayda olaraq sarayda təşrifat işləri, rəsmi qəbulun təşkili, hərəmxananın mühafizəsi onların öhdəsində olurdu. Hacib ünvanı daşıyan bu məmurlara baş hacib rəhbərlik edirdi.

Hökmdarın bütün əmlakını divan əl-xass (“şəxsi divan”) adlanan təşkilat idarə edirdi. Atabəylərin bütün var-dövləti o cümlədən, dövlətə məxsus olan əmlak əl-xass (“şəxsi torpaq mülkü”), əsbab əl-xass (“şəxsi daşınar əmlak”), əmlak xalisat əd-divan (“divana tabe olan torpaq mülkü”), diya (ağalıq yeri), əkər (malikanə, mülk), müstəqəllat (“daşınmaz gəlir”) və müstəcərat kimi kateqoriyaları ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır və onların gəlirini hesablayırdı. Naxçıvan, Muğan kimi ən iri vilayətlər (əyalətlər) divan əl-xassa və ya divan əl-ələya (Ali divan) tabe idi (1, 200).

Atabəylərin xəzinəsi (xəzinət əl-xass) bilavasitə taxt-tacla bağlı müəssisə idi. Əsas xəzinə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılırdı. Hökmdarın xəzinələrinin bir hissəsi Sərcəxan qalasında yerləşirdi (1;200).

Cahan pəhləvandan başlayaraq, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi üçün ali müəssisə (divan əl-əla) var idi ki, ona vəzir başçılıq edirdi. Bu müəssisənin nəzdində dövlət dəftərxanası (divan əl-inşa və ya divan əl-tuğra), maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq (divan əl-istifa) yerləşirdi. Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmanı yerinə yetirirdi. Dövlət dəftərxanasının başçısı münşi və ya tuğrayı idi (1, 201). Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə ali maliyyə məmuru (mustovfi əl-məmalik) rəhbərlik edirdi. O, dövlətin maliyyə idarəsinin başçısı olub baş vəzirin nəzarəti və rəhbərliyi altında işləyirdi. Ölkənin maliyyə əməliyyatları onun divanında qeydiyyatda alınır. Maliyyə əməliyyatları ilə ona tabe olan və onun divanında çalışan maliyyə məmurları məşğul olurdular.

Dövlətin əsas idarələrindən biri də hərbi idarə idi. Ona sahib divan əl-ard və ya arid başçılıq edirdi. O, hərbi iqtalara nəzarət edir, bütün rütbədən olan hərbi qulluqçuların şikayətlərinə və haqlarının ödənilməsinə baxırdı (1, 202). İqta torpaq mülkiyyətinin şərti forması olub islam qanunları əsasında dövlət məmurlarına maaş əvəzində verilirdi. Belə torpaq sahələri alanlar iqtadar, yəni iqta sahibi adlanırdılar. İqtadar iqtanı sata, bağışlaya, irsi olaraq varisibə verə bilməzdi. XI – XII yüzillərdə saray məmurlarına, əsgəri rütbəliyə geniş miqyasda iqtalar paylanılır. Bu dövrdə xidmətə görə maaş əvəzi verilən iqta ilə

yanaşı idari iqtalar da verilirdi. Sonuncu əslində inzibati ərazi bölgüsü prinsipinə uyğun olub, yerlərdə hakimiyyətin həyata keçirilməsi üsulu kimi də dəyərləndirilə bilər. İdari iqtalar əsasən şahzadələrə hər hansı bir vilayətin hakimiyyətinin iqta formasında verilməsindən ibarət olurdu. Bununla yanaşı hərbi rütbəliyə də iqta verilirdi. Ancaq hərbi iqtalar idari iqtalardan ərazisinə görə kiçik olurdu. Bir çox hallarda hərbi iqta sahibləri də müharibə olmaqda iqtasında yaşayır və həm də onu idarə edirdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri vilayət və əyalətlərdən təşkil olunmuşdu. Onların adətən dəqiq müəyyən olunmuş sərhədləri yox idi. Dövlətin tərkibində həmişə Azərbaycan, Arran, Naxçıvan, Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri daxil idilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
3. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
4. Ahmed bin Mahmud. Selçuk-name. II cild, İstanbul, 1977, 204s.
5. İzzəddin ibn Əl-Əsir. Əl-kamil-fi-t-tarix. Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur, 1996, 192 s.
6. İslam Ansiklopedisi. Türkiyə Diyanet Vakfı. IV cilt. İstanbul, 1991.
7. İslam Ansiklopedisi. İslam əlemi Tarih, Coğrafiya, Etnografiya və Biografiya luğati. I cild. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
8. Ravendi. Rahat-üs-sudur və Ayet-üs-Sürur, türkçeye çeviren Ahmet Ateş, c.I, 1957, c.II, 1960, Ankara.
9. Turan O. Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti. Ankara, 1960.
10. Гусейнов Р.А. Институт атабеков. Палестинский сборник, в. 15, 1966
11. Гусейнов Р.А. Титулатура и тамга Ильдегизидов. "Сов. Тюркология", №4, 1970.

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ АТАБЕК ЭЛЬДЕНИЗОВ

Н.П.ХАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

Тезисы конференции имеют дело с системой управления Атабек Эльденизидов. В тезис также анализируются посты, которые сыграли большую роль в системе управления Атабеков Азербайджана, таких как атабек, визир, хаджиб, мустауфи ал-мамалик, сахиб диван ал-ард. Некоторые факты тезис, вошедшие в, впервые используются в историографии Азербайджана

Ключевые слова: Атабек Эльдениз, Атабек Азербайджана, система управления.

THE ADMINISTRATION SYSTEM OF THE ATABEK ELDAGIZ

N.P.HAMIDOVA

SUMMARY

The thesis deals with the administration system of the Atabek Eldagiz. The thesis also analyzes such posts as atabek, vizier, hajib, mustoufi el-memalik, sahib-e divan el-ard which had played great roles in the administration system of the Atabeks of Azerbaijan. Some facts included in the thesis are the first time used in the historiography of Azerbaijan.

Key Words: Atabek Eldagiz, Atabeks of Azerbaijan, administration system.